

Mustafa YILDIRIM (*)

KENT(Lİ)LEŞME VE DİN: KOCAELİ ÖRNEĞİ

öz

Bu çalışmada Türkiye’de din ve toplum, din ve kentleşme sorunu, Kocaeli örneği çerçevesinde demografik ve sosyo-kültürel, sosyo-ekonomik değişkenlerle dini tecrübenin ifade şekilleri arasındaki ilişkiyi ele almış, dini inançları, tutum ve davranışları tasviri olarak incelenmiştir. Böylelikle mikro düzeyde din ile toplumsal yapılar arasındaki diyalektik etki ve tepkiler dini yaşamın dünyevi yaşam tarzıyla farklılaşmasını, Kocaeli esas alınarak derinlemesine ve değişik boyutlarıyla araştırılmıştır. Kentleşmenin dinî tutum ve davranışlar üzerindeki etkisi ile dinin kentleşme ve kentlileşmedeki karşılıklı etkileri Kocaeli’yi temsil özelliğine sahip, Kocaeli genelinden seçilmiş işçiler üzerinde teorik ve ampirik düzeyde incelenmiştir. Kentleşme sadece sosyal ve ekonomik kurumlarda meydana gelen bir değişme sürecini değil aynı zamanda kültürel bir değişimi de ifade etmektedir. Bu açıdan kent hayatı geleneksel düşünce sistemlerinde bir takım değişikliklere yol açmaktadır. Din de söz konusu kültürel değişimin görüldüğü alanlardan biridir. Yapılan araştırmada kentleşmenin dinî inanç, davranış ve pratikler üzerinde bir takım değişiklikler meydana getirdiği tespit edilmiştir. Kentel mekânda din genel olarak toplumsal yaşamdan uzaklaşmasına rağmen, bireylerin özel alanlarında varlığını büyük ölçüde sürdürmektedir. Diğer yandan kentel hayatta dinî ve modern-seküler düşünce bir arada yaşamaktadır.

anahtar kelimeler

Kent, kentleşme, kentlileşme, din, dindarlık

abstract

Urbanising and Religion: The Case of Kocaeli

In this study, the relationship between the forms of expression of religious experience and demographic, socio-cultural and socio-economic variables in Türkiye within the framework of Kocaeli example were addressed and the religious beliefs, attitudes and behaviors were investigated as a description. Thus, the dialectic micro-level impacts and responses between religion and social structures and the religious life and worldly lifestyle differentiation were investigated deeply and with the various aspects in Kocaeli. The effect of urbanization on religious attitudes and behaviors and the mutual effects of religion on urbanization and urbanizing were investigated the workers, who were selected from around Kocaeli and were capable of representing Kocaeli, with theoretical and empirical level. Urbanization expresses not only a change in the process of social and economic institutions, but also implies a cultural change. In this respect, the urban life leads to a number of changes in traditional systems of thought. Religion is one of those areas of cultural change. In the study, it was identified that the urbanization brought about a number of changes on religious beliefs, behaviours and practices. Although the religion becomes distanced from social life at the urban area in general, it continuous its existence of the private environment of individuals. On the other hand, the religious and modern-secular thought live together in the urban life.

keywords

Urban, urbanization, urbanizing, religion, religiosity

1. Konu, Amaç ve Önem

Araştırmamız kent monografisi türünde bir din sosyolojisi araştırması olduğundan dolayı, teorik ve ampirik/uygulamalı olmak üzere iki bölümden oluşmaktadır. Teorik bölümde, kentleşme ve kentlileşme sürecinde ortaya çıkan sosyo-kültürel değişimler ile kent(li)leşme ve din ilişkileri ele alınacaktır. Araştırmanın pratik bölümünde ise; sosyal, ekonomik ve kültürel değişimlerin hızlı bir biçimde yaşandığı Kocaeli’nde kent(li)leşen nüfusun dini inanç, tutum ve yaşantılarının din sosyolojisi bakımından incelenmesi yapılacaktır.

Bu çalışmamızdaki ana ilgi odağımız, farklı yerleşim birimleri ile zihniyet ve yaşam tarzı arasındaki etkileşimi, özelden ise kent(li)leşme ve din ilişkilerini içermesi sebebiyle, sosyolojinin alt dallarından olan kent sosyolojisi ile de kavramsal ve kuramsal düzeyde bir bağlantı ve işbirliğinin oluşmasına imkân tanımaktır.

Araştırmanın temel kavramlarından olan “kent” sadece büyük nüfus kitlerinin bir arada yaşadıkları mekân olmanın ötesinde, burada yaşayan birey-

lerin birbirlerini etkiledikleri, değiştirdikleri ve dönüştürdükleri kısaca karşılıklı etkileşimlerinden oluşan ve canlılığını sürdüren bir ilişkiler yumağı (Helle, 1996: 71) olarak tanımlanmıştır. Kent ayrıca din sosyolojisi açısından komşuluk esasıyla dini esasın çakıştığı veya örtüştüğü özdeş veya tabii dini gruplardan biri olarak kabul edilmektedir. Bunun dışında kent, biyolojik soy ve belirli bir akrabalık grubu içinde doğuş olgularının yerine, ikamet ve ekonomik çıkar gibi toplumsal olguları öne çıkaran, insanların kendi toplumsal durumlarını seçebilme ve değiştirebilme imkânlarının olduğu yeni bir insani birlik ve sosyal gruptur (Bookchin, 1999: 86). Kent en gelişmiş durumuyla etik bir insan birliğidir; etik ve toplumsal nitelikteki eko-topluluktur. Yoksa kent, yalnızca isimsiz sakinlerine mal ve hizmet sağlamak için tasarlanmış yoğun yapılar bütünü değildir (Bookchin, 1996: 10). Bookchin'in şehri doğanın bir parçası, sınıfların konumlandığı, toplumsal bir yapı, kurumları, devleti ve seküler kültürü yaratan insani, etik, ekolojik bir topluluk olarak ele almış olması ve tarihi seyri içerisinde kentlere olumlu değerler yüklenmesi önemli bir sosyolojik tespittir. Aynı zamanda kentler tarımsal olmayan üretimin yapıldığı ve daha da önemlisi hem tarımsal hem de tarım dışı üretimin dağıtımının kontrol fonksiyonlarının toplandığı, belirli teknolojik gelişme seviyelerine göre büyüklük, heterojenlik ve bütünleşme düzeylerine varmış yerleşme birimleridir (Kıray, 1972: 1).

Daha geniş ve toplu bir ifadeyle kent, sanayi, ticaret, hizmet gibi ekonomik etkinliği olan, tarımsal ürünler de dâhil olmak üzere her türlü ürünün dağıtıldığı, sınırları belirlenmiş bir alanda yoğunlaşmış nüfusun sosyal bakımdan tabakalaştığı, mesleki rollerin artarak farklılaştığı, dikey ve yatay hareketliliğin yaygın olduğu, çeşitli sosyal grupları barındıran, sivil toplumun organize olduğu, merkezi ve yerel yönetimi temsil eden yönetsel, hukuksal vb. kurumların bulunduğu, bölgesel ya da uluslar arası ilişki ağlarına sahip, kendine özgü bir yaşam biçiminin ve bilincinin gelişmekte olduğu heterojen bir toplumdur (Bal, 2002: 23).

Kentleşme ise; belli bir tarihsel gelişme durumuna bağlı olarak bütün çağdaş toplumlarda ortaya çıkan kapsamlı ve önemli bir toplumsal olgu görünümündedir (Tolan, 1993: 159). Sanayi devrimiyle birlikte meydana gelen teknolojik gelişme, üretim ve ulaşım sistemleri ve bunların sağladığı kolaylıklar, büyük oranlarda nüfusun geleneksel üretim tarzlarından, topraktan ve tarımsal yapıdan koparak kent çevrelerine göç etmelerine neden olmuştur. Günümüzde dünya nüfusunun yarıdan fazlası kentlerde yaşamaktadır. 21. yüzyılın ilk çeyreğinde dünya nüfusunun üçte ikisinin kentlerde yaşıyor olacağı tahmin edilmektedir (Sökmen, 1997: 1).

Kentleşme, toplum yapısında örgütlenme ve kuramsallaşmayı arttıran, iş bölümü ve uzmanlaşma ile insan davranış ve ilişkilerinde şehre özgü değişik-

liklere yol açan bir süreç (Keleş, 1972: 6) olarak tanımlanmaktadır. Demografik bakımdan nüfusun sınırları belli alanlarda toplanması sürecini ifade eden kentleşme, geniş anlamıyla da; kentlerin gelişmesi ve büyümesiyle ile yaşam tarzında ortaya çıkan değişimleri ima etmektedir. Bu anlamda kentleşme yalnızca yapısal olarak binaların artması ve nüfusun buralarda yaşaması değil, aynı zamanda bu insanların etkileşiminin sonucunda bir yaşam tarzının da ortaya çıkması ve orada yaşayanlarca ortak değer olarak paylaşılması sürecidir. Bu arada değerlere katılma sürecine de kentlileşme (Akyüz, 2007: 30-31) denilmektedir. Bireyler bu kentleşme sürecine katılmaya başladıkları andan itibaren o değerleri kabul edenlerin yoğunluğuna göre ya o şehrin kültürünü içselleştirmekte ya da kendi değerlerini o şehrin kültürüne eklemleyerek kendi kültürlerini benimseterek kendi değerleriyle şehrin kültürünü yeniden yapılandırmaktadır. Unutulmamalıdır ki, sosyal süreçler tek yönlü değildir (Arslantürk ve Amman, 2000: 356). Bundan dolayı hem şehrin kültürü o bireyleri etkilemekte ve dönüştürmekte, hem de o bireylerin sahip olduğu değerler şehrin kültürünü etkilemekte ve dönüştürmektedir. Bunun en güzel örneği Türkiye’de 1950’lerden sonra yoğun bir şekilde yaşanmaya başlayan göç süreci sonucunda ülkemizin doğusundan batısına doğru olan göçlerdir.

Bu göçlerle sanayinin, iş imkânının çok olduğu kentlere yoğun göçler yaşanmıştır. 1945-1960 arasındaki göçlerde yoğunluk az olduğundan dolayı kentler göç edenleri asimile ederek kent kültürüne katıyorlardı. Ancak 1960-1980’lerden sonra göçün yoğun ve aynı köy veya kentten akraba veya hemşeri olan kitlelerin beraberce büyük kentlere göç etmeleri sonucunda, gelenekleriyle olan bağlarını koparmadıkları, bir tür köylerindeki hayatı göç ettikleri kentlere taşıyarak oralarda yaşamaya devam ettiklerinden ne o şehrin yeni değerlerini tam anlamıyla kabullenip içselleştirebildiler ne de tam anlamıyla köylerindeki hayatı bu şartları farklı mekanlarda sürdürdrebildiler. Böylece ortaya ne köylü ne de kentli olan arada kalmış bir arabesk toplum ortaya çıktı (Tekeli, 2008: 42-65). Ayrıca bu tür kentlere Max Weber doğru tipi kentler (Weber, 2003: 114-116) kavramsallaştırmasında bulunmaktadır.

Biz araştırmamızda 1950’lerden itibaren yoğun bir şekilde göç almaya başlayan Türkiye’nin sanayileşmiş kentlerinin en önemlilerinden biri olan, TÜİK verilerine göre İstanbul’dan sonra sanayileşmenin en yoğun olduğu ve bu özelliğiyle de ülkemiz hazinesine –Gayri Safi Milli Hasılaya- en fazla katkı yapan (www.koto.org.tr), bu özelliklerine bağlı olarak yoğun bir göçe maruz kalan Kocaeli’nin, 2000’li yılların ilk çeyreğini yaşarken kentleşmenin din üzerindeki, dinin de kentleşme üzerindeki etkisini Kocaeli örneğinde inceleyeceğiz. Her ne kadar kent sakinleri sosyolojide sosyal grup özelliği tam olarak taşımayan sosyal yığınlar benzetsen de, iletişim ve etkileşimin belli bir ölçüde bulunmasından

dolayı bir sosyal grup özelliğini taşıdıkları söylenmelidir. İslam kentlerinde iletişim ve etkileşimin az veya kapalı olması geleneksel karşı cinslerle ilişkileri düzenlemenin mahremiyet ölçüleri kapsamında değerlendirilip dini açıdan olumlu bir süreç olarak kabul edilebilir.

Bir araştırmada araştırmanın önemi ile amacı bir bütün oluşturur. Zira amacı belirleyen araştırma konusunun “araştırılma önem derecesi”dir. Araştırmada konu, çözümlenmeye çalışılan problem, meseledir. Ancak araştırmacı önemli bir konuyu seçmelidir. Bir konunun önemi, onun: yeni oluşu, zamanlı oluşu ve akademik olduğu kadar pratik bir değer taşıması ile belli olur.

Yukarıda serdedilen kriterler çerçevesinde bizim araştırmamızın bu özelliğe sahip olduğunu dolayısıyla da Türk toplum yapısını anlama konusunda bir ipucu vereceğinden dolayı sahasında önemli bir çalışma olacağını düşünmekteyiz.

Sosyolojinin kurucu babalarından Max Weber din sosyolojisinin dinin mahiyetini değil, din ve dini inançların ortaya çıkardığı davranışları incelemesi gerektiğini ifade etmektedir. Weber’e göre din sosyolojisinin amacı da dini inançlar ve değerlerin değer ve gerçekliği konusunda spekülasyon yapmak değil dini davranışın veya dinden kaynaklanan sosyal davranışların incelenmesidir (Günay, 1988: 2).

Bizim bu araştırmamız, Weber ve onun din sosyolojisindeki ilk takipçilerinden olan Joachim Wach’ın kuramsal ve uygulamalı din sosyolojisi araştırmalarına paralel olarak, Türkiye’de din ve toplum, din ve kentleşme sorununu, Kocaeli örneği çerçevesinde demografik ve sosyo-kültürel, sosyo-ekonomik değişkenlerle dini tecrübenin ifade şekilleri arasındaki ilişkiyi ele almayı, dini inançları, tutum ve davranışları tasviri olarak incelemeyi amaç edinmektedir. Böylelikle mikro düzeyde din ile toplumsal yapılar arasındaki diyalektik etki ve tepkiler dini yaşamın dünyevi yaşam tarzıyla farklılaşmasını, Kocaeli temel alınarak derinlemesine ve değişik boyutlarıyla araştırmayı amaçlamaktayız.

Bu mikro düzeyde uygulayacağımız araştırma ile sadece Kocaeli’ndeki din-toplum ilişkilerini anlamayı amaçlamaktayız. Bu mikro sosyolojik araştırmanın sonuçlarından hareketle makro düzeydeki Türkiye boyutunda din-toplum ilişkisini anlamaya çalışmaktır. Araştırmamızla buna katkıda bulunmayı amaçlamaktayız.

Günümüzde makro düzeyde tüm dünya, mikro düzeyde de ülkemiz baş döndürücü bir hızda teknolojik, ekonomik ve toplumsal değişimlerin etkisi altındadır. Bu etki ülkemizdeki kent ve köylerin de dâhil olduğu tüm ülkeyi ilgilendirmektedir. Bu bağlamda biz araştırmamızda Türk toplumunun karşı karşıya kaldığı toplumsal değişimlerin dinamiği altında Türkiye’nin en çok göç alan ve

hızlı bir biçimde sanayi merkezi olarak kentleşen Kocaeli’nde halkın özelde de işçi sınıfının toplumsal yaşantısı içinde dinin payı nedir? Sorusunu cevaplandırmayı amaçlamaktayız.

Kentleşme süreci, sanayi devriminden sonra kentlerin cazibe merkezi haline gelmesiyle hızlanmıştır. Ancak bu hızlı kentleşme süreci toplumda köklü değişimler meydana getirmiştir. Toplumun geleneksel bağlarından, hayat tarzından, üretim şekline ayrılmaları yeni süreçte insanları yalnızlaştırmış ve insanların kendilerine, toplumlarına, emeklerine ve dinlerine yabancılaşmasına neden olmuştur.

Durumun böyle olması “büyük kentlerin tek tipleştirici formel dünyası içerisinde dini hayatın zayıflaması ve din fenomeninin soluklaşması, sözlerinde ifadesini bulan kentleşmenin artmasıyla dindarlığın azalacağı söylemini oluşturmuş ve bunu arttırmıştır (Aquiviva, 1964: 113-114).

Dinin, modernliğin bireyselleştirici ve sekülerleştirici özelliği ile geleneksel özelliğini kaybederek özel alana sıkışmış pazarlanabilir bir meta haline dönüşmesi (Berger, 1993: 163) ona biçilen bir rol haline gelmiştir. Nüfusun hızlı artışı, göç ve kentleşmenin başka faktörlerle birleşerek İslam dünyasında dinselliğin artışına sebep olduğunu (Roy, 1994: 76-82) ifade eden yaklaşımların ise bu süreci çeşitli yönleriyle açıklama gayretleri olarak dikkate değerdir. İşte tüm bu yaklaşım ve yargıların çalışmamızı daha çok dikkat çekici hale gelmesinde önemli bir payı olmaktadır.

Bu yaklaşımlardan esinlenerek dinin toplum üzerindeki etkisini kentleşme ve kentleşme ekseninde ele alan saha çalışmaları ülkemizde çok eski bir geçmişe sahip değildir (Bkz. Günay, 1999:71).¹ Yapılan köy-kent monografisi türündeki birçok çalışmada ise dinin toplum üzerindeki etkisine değinilmemiştir. Bu eksikliğin giderilmesi ve parçalardan hareketle bütün hakkında bilgi sahibi olabilmek ve genel ilkelere ulaşabilmek amacıyla son zamanlarda ülkemizdeki üniversitelerin İlahiyat Fakülteleri bünyelerinde yer alan Din Sosyolojisi bilim dalında bu tür çalışmalar yapılmaktadır. Bizim de Kocaeli örneği ile bu sahaya katkıda bulunmak ve daha önce yapılmış araştırmalardan bu yana ne tür değişmelerin olduğunu saptamak amacımızdır.

Sanayileşmiş kentler, sosyo-kültürel çözümlenin, sapma ve yabancılaşmanın en fazla görüldüğü toplumlardır. Din ise, toplumun denge ve istikrarının sağlanmasında önemli bir fonksiyona sahiptir (Vergin, 1985: 9). Dinin sosyal bütünleşmeyi sağlayıcı özelliğinin yanında farklılaşmayı arttırıcı etkilere de açıktır (Wach, 1987: 39).

İşte bütün bu unsurlar araştırmamızın ne denli önemli bir konu olduğunu göstermektedir. Bu unsurların araştırılmasıyla Türk toplum yapısındaki yansımalarının gözlenmesi, toplumumuzu daha iyi anlama ve onun sorunlarına daha

gerçekçi yaklaşarak sorununu çözmede yardımcı olmaya katkı sağlayacaktır. Ülkemizin içinde bulunduğu yapı bunu zorunlu kılmaktadır. İnsanların birbirini anlamadan bu toplumun bir yere ulaşamayacağı bir sosyal gerçekliktir. Biz de yapacağımız çalışmamızda Kocaeli örneği çerçevesinde konuyu aydınlatmaya hiç olmazsa bir mum yakmış olmaya çalışacağız.

2. Sınırlar ve Sınırlılıklar

Kent(li)leşme ve din üzerine ayrı ayrı monografiler oluşturmak gerekir. Bizim monografimiz de Kocaeli ili ile sınırlıdır. Araştırmamız işçi grubunun kent(li)leşme süreci ile dindarlığı arasındaki ilişkiyle sınırlıdır. Araştırmamızın örneklem grubu kotalama sistemi ile oluşturulmuş olup işçi gruplarının hepsine değil ancak örneklem oluşturarak konu hakkında genel bir fikir verebilecek bir toplama ulaşma hedefiyle Kocaeli genelinde faaliyette bulunan Büyük Sanayi Tesisleri, Küçük Sanayi Sitesi işçileri ve Hizmet sektöründe çalışan işçiler ile sınırlıdır.

Araştırmamızda elde edilen bulgular söz konusu evren ve örneklem grubuyla sınırlı olup Tüm Kocaeli veya Türkiye'ye genellenemez. Ayrıca araştırmamız deneklerin verdikleri bilgilerde doğru ve samimi olmaları şartı ile sınırlıdır.

Yine araştırmamız belli bir zaman diliminde yapıldığından, araştırmaya katılanların dini duygu, düşünce ve eğilimleri değişebilir niteliktedir. Bu yüzden araştırma, yapıldığı zaman dilimi olan 17 Ocak 2011 ile 4 Nisan 2011 tarihleri arasındaki zaman dilimi ile sınırlıdır.

Anketi uygularken deneklerin bir kısmına kendi imkânlarımla ulaşırken, bir kısmına ise görev yaptığım okuldaki gönüllü öğrencilerim vasıtasıyla anketleri uyguladım. Bu yönüyle anketlerimin bütün Kocaeli'yi örnekleme gücünü taşıdığını düşünüyorum. Çünkü öğrencilerim okulumuzun Anadolu Öğretmen Lisesi olmasından dolayı kent'in bütün ilçelerinden öğrenciye sahip, anketleri uygularken bu zenginliğin bunda etkili olduğu kanısındayım.

Anket uygulanırken karşılaştığım bir sınırlılık ise herhalde araştırmacıların büyük çoğunluğunun karşılaştığı bir sorun olan cevaplamak üzere deneye verilen anketin geri dönmemesidir. Ben bu araştırmayı yaparken hedef kitlem olan deneklere 763 adet anket formu verdim. Ancak bana dönen anket sayısı 415 idi. Burada şanslı sayılabileceğim bir husus ise gerçekleşerek geri dönen anketlerin tümünün tam olarak cevaplandırılmış olmasıdır.

Bir başka sınırlılığımız ve kanımca anketlerin gerçekleşmeme ve geri dönmeme nedeni de olabilecek soru sayısının fazlalığıdır. Ancak biz araştırmamızda birçok boyutu, birden incelemeyi hedeflediğimiz için ve ayrıca bazı soruları diğer bazı sorularla doğruluğunu kontrol edebilmek için bunu yapmak durumunda kaldık. Yani kentleşme ve şehir uyum sorunları parametresiyle, bir de

dinle ilişki (dini sosyal değişim parametresi) ele alındığı için sorularımız her iki alanı da kapsadığı için ayrıntılı olmuştur.

3. Denenceler

Metodologlar arasında, hipotez ve varsayım kavramlarının tam olarak neyi kastettiği konusunda farklı anlayışlar vardır. Genelde hipotez karşılığı olarak faraziye (Bilgiseven, 1989: 138-202) (varsayım) kullanılmasına rağmen, bazı metodologlar varsayımı sayıltı, hipoteze de denence (Karasar, 1991: 72) demektedirler. Demek ki, hipotez şeklindeki önermeler (hipotetik önerme) şartlı önermelerdir. Hipotetik önermeler ilk bakışta tek bir önerme gibi görünseler de şart ve cevap önermeleri olarak iki önermeyi içermektedirler. Şart cümlesi aksiyomatik bir yapıya sahiptir. Cevap cümlesi ise şartın gerçekleşmesi halinde doğrulanması mümkün olan önermelerdir. Diğer bir ifade ile hipotezin doğruluğu aksiyomun doğruluğuna bağlıdır. Aksiyom doğru ise hipotez doğrulanabilir (Arslantürk, 2004: 42-49).

Sosyolojinin iki temel kanunu vardır: insan toplum hayatı yaşamak zorundadır ve değişmeyen toplum yoktur. Bu kanun din-toplum ve toplum-din ilişkileri için de geçerlidir. Sosyolojinin bu kanunlarına dayanarak araştırmamızın temel sayıltısını şu şekilde belirleyebiliriz: *“Geleneksel, modern ve post modern toplum türlerinde dini hayat farklılık göstermektedir. Toplumsal yapı ile dini hayatın merkezinde bulunan sosyal normlar bağımlı birer değişken olarak toplumsal değişmeden etkilenmekte ve değişimle karşılaşmaktadır. Bu bağlamda kentleşme dinsel yaşantının sürdürülmesinde olumsuz bir faktör olmakta ve dinsel yaşantının azalmasına sebep olmaktadır.”* Bu temel sayıltıdan hareketle şu alt sayıltı ve denenceyi (hipotezleri) araştırma süresince varsayarak denemesini yapacağız:

1. Türkiye geleneksel, modern ve postmodern toplumun özelliğini birlikte yansıtan bir geçiş toplumu özelliğini göstermektedir.
2. Kentleşme bütün dünyada olduğu gibi dindarlık açısından olumsuz süreçler olan bireyselleşme anonimleşme (belirsizleşme) ve dünyevileşme süreçlerini içerdiği için hem genel olarak dindarlıkta hem de geleneksel dindarlıkta zayıflamaya yol açar.
3. İncelediğimiz evren Kocaeli şehri olması yani bir Doğu ve İslam şehri özelliği taşımasından dolayı Batıdaki genel kentleşme sürecinin taşıdığı özelliklerden farklı özellikler taşımaktadır. Bu bağlamda Batı tipi kentlerin yaşadığı süreçler aynen yaşanmamakta toplumsal ve dini Türk toplumu ve İslam dinin kültürel değer ve normlarından etkilenmektedir.
4. Sanayileşme sekülerleşmenin sosyolojik odaklarından biri olarak bilinmekte işçi sınıfı dindarlık bakımından özel bir karakter arz etmekte ve din eğitiminden uzak olmakla birlikte meydana gelen dini boşluk kent-

leşmenin getirdiği süreçleri tersine çeviren cemaatleşme ve dindarlaşma arayışları kapsamında ya dini cemaatlere bağlılıkla ya da kitle iletişim araçları vb'nin sunduğu dini sosyalleşme süreciyle doldurulmaktadır.

5. Kentleşme olgusu büyük ölçüde şehrin kültür merkezleriyle ilişki kurma süreciyle bağlantılı olduğu için bu sürecin aktif veya pasif olmasıyla doğrudan bağlantılı bir süreçtir.
6. Göç ettikleri toplumla ilişkileri ve değer yargıları ile ilişkileri sürenler dindarlıklarını büyük ölçüde devam ettirmektedirler.
7. Şehrin dini, kültürel odaklarıyla ilişkilerini sürdürenler dini sosyalleşme derecelerini geliştirebilmektedirler.
8. Kentleşme süreci kuşaklar arasında farklılaşmalar göstermektedir. Bu durum dinsel hayat bağlamında da aynıdır. Buna göre kırsal kökenli ailelerin çocukları olan ikinci kuşağın kentleşme sürecine bağlı olarak dini tutum ve davranışlarında, geleneksel anlayış ve uygulamalardan bir uzaklaşma söz konusudur.
9. Kentleşme sürecinde cinsiyete bağlı olarak dini yaşam konusunda farklılıklar görülmektedir. Kadınların yaratılış özelliği olarak duygusal oluşları ve diğer bazı özelliklerine bağlı olarak daha dindar tutuma sahip olacağını varsaymaktayız.
10. Kentleşmeyle bağlantılı sosyo-kültürel değişim bireylerin içinde bulunduğu farklı yaş kategorilerinde farklı düzeylerde algılanmakta ve tepki verilmekte; bu yüzden içinde bulunulan yaş grubuna göre dini ilgi ve yaşayışın yoğunluğu da farklılık göstermektedir. Yaşın ilerlemesine bağlı olarak dindarlığın şiddet ve yoğunluğunda bazı artışların olacağını varsaymaktayız.
11. Şehre kırsal kesimden göç eden kişilerin içinde buldukları toplumsal tabakadaki sosyo-ekonomik düzeylerinin de dini yaşantı ve anlayışlarının gelişmesinde farklılık göstereceğini, alt gelir ve sosyo-ekonomik tabakaya mensup olanların daha üst tabakada yer alanlara oranla yoğun olacağını düşünmekteyiz.
12. Mesleki hareketlilik kişilerin sosyal statülerinde değişmelere yol açmaktadır. Kentleşmeyle birlikte artan mesleki hareketliliğin dini hayatı da etkilediğini ve bir takım değişmelere neden olduğunu varsayıyoruz. Bürokratik konumlu, sabit ücretli meslek gruplarına göre serbest meslek, küçük esnaf ve zanaatkarların dindarlık eğilimlerinin daha yüksek olacağını düşünmekteyiz.
13. Eğitim durumundaki farklılaşmalar kentleşme tutumlarında rol oynadığı gibi, dini hayatı da etkilemektedir. Buna göre eğitim düzeyi yükseldik-

çe dini inançlar, pratikler ve toplumsal etkiler boyutunda gevşemeler ve zayıflamalar meydana geldiği gibi bunun yanı sıra eğitim durumu yüksek olan bireylerin birçoğunun çeşitli dini kurumlarla karşılaşmaları sonucunda dindarlıkların bir artış ve bilinçlenme olduğunu da varsaymaktayız.

4. Yöntem

Araştırmanın teorik kısmı oluşturulurken vasıflama, karşılaştırma, anlama, açıklama metotlarının tamamını kullanacak olup özellikle vasıflama metodunun diğer bir ismi olan dolaylı ve dolaysız gözlem metotlarından dolaylı gözlem veya belgesel gözlem veya dökümantasyon metodu kullanılmıştır. Bu metodun teknikleri olan bilgi ve belgeleri toplama ve tartışma tekniğine başvurulmuştur. Araştırmanın uygulamalı kısmında ise; dolaysız gözlem metodunun anket ve yer yer mülakat teknikleri yoğun bir şekilde kullanılmıştır.

4.1. Model

Metodolojik anlamda *“model, belli bir konunun belli metot ve tekniklerle araştırılması sonucunda ortaya çıkan tip”* (Arslantürk, 2004:38) veya *“bir bütün meydana getiren ve çeşitli olay ve olguları açıklamakta kullanılan, aralarında sistematik bağlantı bulunan soyutlanmış ilkeler ve kurallar bütünü”* (Arslantürk, 2004:191-192) olarak tanımlanmaktadır.

Niyazi Karasar’a göre ise model *“araştırma amacına uygun ve ekonomik olarak, verilerin toplanması ve çözümlenebilmesi için gerekli koşulların düzenlenmesidir.”* Bu durumda, araştırmanın amacına uygun bir biçimde *“tarama”* veya *“deneme”* tekniklerini kullanarak veri toplama ve analizin gerçekleştirilmesidir (Karasar, 1991:76). Model, henüz tamamlanmamış, eksik teori olarak da tanımlanır. Buna göre teori inşasında *“sınıflama”, “tıpleştirme”, “olasılık”, “birlikte değişme”* ve *“işlevsel model”* olmak üzere beş farklı model söz konusudur (Lin, 1976:42-56).

Araştırmamızda nicel ve nitel veriler toplanırken tarama (betimleme) modeli kullanılacaktır. Alan araştırmalarında, genellikle *“standartlaştırılmış ölçme”* araçları ile elde edilen nicel veriler, *“ilişki”* ve *“fark”* testlerine tabi tutularak analiz edilebilir. İlişki (korelasyon) analizi, iki değişken arasındaki ilişki bulunup bulunmadığının, ilişkinin derecesinin, ilişkinin anlamlı olup olmadığının, bağımlı değişkendeki varyans miktarının, değişkenin yapısının belirlenmesi amacıyla yapılır. Fark analizi (t-testi, anova) ise gruplar arasında farklılık olup olmadığının tespit edilmesi amacıyla uygulanır (Büyüköztürk, 2007:31-74).

Araştırmamızın uygulamalı bölümünde Kocaeli’nde kent(li)leşme ve din konusunda dindarlık düzey ve tutumlarının hangi boyutta olduğu ve bu tutum-

ların bağımsız değişkenlere göre farklılaşıp farklılaşmadığı tespit edilemeye çalışılmıştır. Araştırmamızın uygulamalı bölümünde “karşılaşmalı türden ilişkisel tarama modeli” (Büyüköztürk ve Diğerleri, 2008:19) kullanılmıştır.

4.2. Evren

Evren, araştırma sonuçlarının genellenmek istendiği alanı ifade etmektedir. Her araştırma da kendine özgü bir evrene sahiptir. Bu bağlamda bizim araştırmamızın evreni Kocaelidir. Kocaeli’nde de faaliyet gösteren Büyük Sanayi Tesisleri, Küçük Sanayi Sitesindeki işçilerdir ve Hizmet sektörlerinde çalışan işçilerdir.

4.3. Örneklem

Örneklem ise, belli bir evrenden, belirli kriterlere göre seçilmiş ve seçildiği evreni temsil yeterliği kabul edilen küçük bir kümedir. Bir araştırmada tüm alanı inceleme zaman, enerji ve maliyet bakımından oldukça zor olmasından dolayı, onun yerine bütünü en ideal anlamda temsil edebilecek bir grup alınarak incelenir ve bütün hakkında bir kanaate ulaşılmaya çalışılır. Araştırmamızın örneklem grubu 415 kişiden oluşmaktadır. Örneklem grubunu oluştururken basit tesadüfi ve kota örnekleme tekniklerinden yararlanılmıştır.

4.4. Veri Toplama Teknikleri

Kentleşme ve din ilişkilerini dinamik bir süreç içinde gözlemlemek amacıyla olan çalışmamız, elde edilecek analitik verilerin belirli bir yaklaşımla sistematize edildiği anlama ve açıklamaya yönelik bir araştırma tasarısıdır. Doğal olarak bu tasarımın gerçekleşmesine imkân sağlayacağını düşündüğümüz çeşitli niceliksel ve niteliksel veri toplama teknikleri birlikte kullanılmıştır. Araştırmamızda birinci dereceden niceliksel veri kaynağımızı, örneklemimiz üzerine uyguladığımız anket oluşturmuştur. Ayrıca çeşitli resmi istatistiklerden ve konuyla ilgili yapılmış çalışmalardan da ikinci dereceden bir niceliksel veri kaynağı olarak yararlanılmıştır. Ancak metodoloji sadece istatistiksel tekniklerle özdeşleştirme eğilimi, genelde ilişkilere anlam veren özellikleri gözden kaçıran aşırı nicel sosyolojik bir yaklaşıma yol açma riskini taşır (Polama, 1993: 231-232). Bu anlamda katılımlı gözlem ve mülakatlar, nicel verilerin gösteremediği ilişkileri yakalamada ve yorumlamada destekleyici bir teknik olmaktadır. Gözlem konusu olan insanların yaşadıkları duruma doğrudan katılıma ve onların zihni-duygusal dünyalarını anlamada, sahip olduğumuz köken ve kültür birliğinden kaynaklanan tecrübeleri bir avantaj olarak kullanmaya çalıştık. Bunun dışında özel ve kurumsal düzeyde her kesimden çok sayıda kişiyle görüşmeler yapıldı, yapılan görüşme sonuçları hem anketin hazırlanmasında önemli rol oynadı

hem de anket ve yazılı kaynaklarla elde edilen bilgiler tamamlanmış oldu.

Araştırmamızın teorik kısmını oluşturan birinci ve ikinci bölümde vasıflama veya gözlem metodlarının bilgi ve belgeleri toplama tekniği veya dökümantasyon metodu ve söz konusu teknikleri kullanılmıştır. Bu çerçevede kentleşme ve dinle ilgili genel ve din sosyolojisi literatüründeki ilgili yerler belli bir sistematik dâhilinde tarandı. Ayrıca araştırmamızın ikinci bölümünde Kocaeli hakkında yukarıdaki tekniklerle elde edilen veriler haricinde Kocaeli ile ilgili olarak hazırlanmış istatistiki bilgilerden istifade edilmiştir.

Araştırmamızın üçüncü bölümünü oluşturan uygulamalı kısmında ise anket ve mülakat teknikleri kullanılmış olup, anketimiz dört bölümden ve 96 sorudan oluşmaktadır. Anket ölçeğimiz daha önce bu sahada yapılmış olan araştırmacıların ölçeklerin yararlanılarak karma olarak hazırlanmıştır. Anket ölçeğimizle bütün boyutlarını araştırmayı hedeflediğimizden dolayı anket ölçeğimizdeki soruların sayısı artmıştır. Anketimiz 17 Ocak 2011 ile 4 Nisan 2011 tarihleri arasında uygulanmıştır.

4.5. Veri Değerlendirme Teknikleri

Veri elde etme aracı olarak kullandığımız anketlerin sunduğu ham bilgilerin çözümlenmesinde bilgisayar ortamında SPSS 16.00 istatistiksel paket programı kullanıldı. Veri analizinde yüzde ve frekans dağılımı ile Kay-Kare Testleri ile fark analizi testleri olan Ti-testi ile Anova kullanıldı.

Analiz sonucunda ortaya çıkan tabloları yorumlarken olabildiğince objektif olmaya azami derecede hassasiyet gösterildi. Bu şekilde davranmak bilimselliğin bir gereği olduğu gibi araştırmadan sağlıklı sonuçlar elde edilmesinde de çok önemli olduğu için bunun üzerinde özellikle hassasiyetle durulmuştur.

4.6. Ölçek Geçerlilik ve Güvenirliği İle İlgili Veriler

Ölçeğinin Chronbach's Alpha İç Tutarlılık Katsayıları

Alt boyutlar	Madde sayısı	Alınabilecek alt ve üst değerler	Chronbach's Alpha değeri
İnanç Boyutu (37,38,39 ile 72-92. Sorular)	25	5-20	,615
İman-İbadet Boyutu(44-63. Sorular)	19	5- 30	,822
Ölçek Toplam	44	10- 50	,800

Görüldüğü üzere anket ölçeğimizin Chronbach's Alpha değeri bakımından güvenilirlik ve geçerlilik özelliğine sahiptir.

Ölçek Maddelerinin Çözümlemesi

	Maddeler	Faktör ağırlığı	Madde ortalaması (x=2,524)
İNANÇ BOYUTU	1- Din toplum hayatında gerekli bir unsurdur..	,605	17,658
	2- Din sizin özel hayatınızda çok önemli bir yere sahiptir.	,546	6,294
	3- Din eğitimi sizce gerekli mi?	,712	5,574
	4- Evlilik öncesi flört gereklidir.	,596	5,220
	5- Evlilik öncesi kadın ve erkek için cinsel deneyim gereklidir.	,657	5,079
	6- Evlenirken resmi nikâhın yanında dini nikâhta gereklidir.	,598	4,897
	7- Anne-Babalar çocuklarına dini bilgileri öğretmekle yükümlüdürler.	,526	4,680
	8- Rızık endişesiyle kürtaj yaptırmak doğru değildir.	,518	4,465
	9- Başörtüsü dini bir gerekliliktir.	,439	4,151
	10- Akrabaları sık sık ziyaret etmek gerekir.	,633	3,608
	11- "Komşusu açken tok yatan bizden değildir." Sözü günümüzde pek önemi yoktur.	,686	3,581
	12- Dünya malının hiçbir önemi yoktur asıl önemli olan öbür dünyada mutlu olmaktır.	,448	3,385
	13- Parayı nasıl kazandığın önemli değil ne kadar kazandığın önemlidir.	,654	3,318
	14- Helal kazanç insanın çalışarak elde ettiği kazançtır.	,598	3,183
	15- Gazete, dergi, radyo, televizyon ve İnternet gibi iletişim araçları dini değerlerimizi çoğunlukla bozar.	,607	3,052
	16- Birçok sosyal problemin, toplumsal hayatta dini kurallara yeterince uyulmadığı için çıktığını düşünüyorum.	,464	2,794
	17- Din, karışıklık, huzursuzluk ve kargaşa nedenidir.	,675	2,680
	18- Dindar olmak topluma ve ülkeye yararlıdır.	,572	2,589
	19- Ekonomik refahın dini yaşama ve dindarlık üzerine etkisi olumludur.	,684	2,544
	20- Ekonomik sıkıntıyı çözmek için banka kredisi kullanırım.	,427	2,241
	21- Bankaya faize para yatırmaktan sakınırım.	,588	2,134
	22- Faizsiz finans kurumlarıyla çalışırım.	,625	1,912
	23- İşlerimin kolayca halledilmesi için gerekirse rüşvet verebilirim.	,609	1,793

	Maddeler	Faktör ağırlığı	Madde ortalaması (x=2,745)
İMAN-İBADET BOYUTU	1- Allah'ın varlığına ve birliğine kesinlikle inanırım.	,860	26,818
	2- Hz. Muhammed (sav) Allah'ın kulu ve peygamberidir.	,512	20,930
	3- Kur'an-ı Kerim hiçbir şekilde değiştirilmemiştir ve değiştirilemez.	,532	9,082
	4- Kıyamet günü ve ölümden sonra hayat vardır.	,721	7,625
	5- Cennet ve Cehennem vardır.	,860	5,091
	6- Meleklerin varlığına inanırım..	,586	4,468
	7- Kader vardır. Hayır ve şer Allah'tan gelir.	,523	3,684
	8- Günlük beş vakit namaz kılar mısınız?	,618	3,171
	9- Cemaatle namaz kılar mısınız?	,656	2,722
	10- Cuma namazı kılar mısınız?	,882	2,603
	11- Teravih namazı kılar mısınız?	,659	2,515
	12- Bayram namazı kılar mısınız?	,884	2,313
	13- Mübarek gün ve gecelerde ibadet ediyor musunuz?	,610	2,058
	14- Nafile (Farz ve Vacip dışındaki ibadetler) ibadet ediyor musunuz?	,597	1,994
	15- Ramazan orucu tutar mısınız?	,475	1,791
	16- Zekât verir misiniz?	,412	1,484
	17- Fitre verir misiniz (Ramazanın sonunda verilmesi gereken sadaka)?	,540	1,080
	18- Kurban keser misiniz?	,635	,571
	19- Hacca gitmeyi düşünüyor musunuz?	,682	26,818

Örneklem grubunun dindarlık düzeylerini belirlemeye yönelik toplam 44 sorudan oluşan faktör analizi sonuçları incelendiğinde, maddelerin birinci faktör yük değerlerinin, 50 ile 90 arasında değiştiği gözlenmektedir. Faktör değerlerinin yüksek olması, ölçeğin birbiriyle yüksek düzeyde ilişkili olan maddelerden oluştuğunu ve istenilen yapıyı ölçtüğünü göstermektedir.

Değerlendirme ve Sonuç

Çalışmamızda, sanayileşmeyle birlikte bütün dünyada hızlanan kentleşme sürecinde yaşanan sosyal, kültürel, ekonomik ve siyasal değişimler ile bunların

dini hayata olan yansımalarını, yani aralarındaki etkileşimin boyutlarını anlayabilmek için çeşitli değişkenlerle incelemeyi ve böylece konuya açıklık getirmeyi hedefledik.

Kent ve kentleşme insanlık tarihi kadar eskidir eski olmasına, ancak günümüzdeki yaşanan kentleşme veya modern zamanların kent ve kentleşmesi karakteristik olarak tarihtekilerden oldukça farklı parametrelere sahiptir. Çünkü tarihteki ilk kentleşmelerde insanları bir araya getiren temel saik genellikle; güvenlik, tabii kaynakların kullanılmasındaki zorunluluk çok sonraki dönemlerde de üretim fazlalığının mübadelesiydi.

Modern zamanlarda ise kentleşme, sanayi devrimi sonrasında ortaya çıkan sosyal, kültürel ve ekonomik ilişkilerdeki meydana gelen farklılaşmanın sonucunda ortaya çıkmıştır. Temel etken üretim tarzındaki farklılaşmalardır. Sanayi öncesi toplumda küçük atölyelerde, aile bireyleri tarafından kas gücüne dayalı olarak yapılan üretim, sanayi devriminden sonra büyük fabrikalarda, yüzlerce işçinin mekanik güç kullanarak çalışmasıyla üretilir hale geldi. Bu durum bireyin en başta emeğine yabancılaşmasına neden oldu. Çünkü geleneksel toplumda bir kişi, ürettiği ürünün bütün süreçlerini bilip yönetirken ve bunu kendi arzusuyla yerine getirirken, yeni dönemde sadece üretim sürecindeki bir parçayı veya o parçaya ait küçük bir mekanizmayı işverenin kendine ödediği ücret karşılığında üretmek zorundaydı. Bu bireylerin benliklerinde tamiri imkânsız sosyal ve psikolojik etkiler ortaya çıkarmıştır. Böylece yabancılaşmalar önce bireyin emeğine, topluma ve kendine yabancılaşması süreçleri olarak birbirini takip etti.

Toplum ilişkilerinde de durum benzerdi. Geleneksel toplumda içten, samimi, yüz yüze, birincil ilişkiler hâkimken, yeni dönemde artık ilişkiler soyutlaşmıştı ve bürokratik olarak yerine getirilmesi gereken bir takım prosedürlerle soğuk, ikincil yani resmi ilişki sistemleriyle yürütülür olmuştu.

Son tahlilde artık dünyanın büyüü bozulmuştu ve hiçbir şey eskisi gibi değildi. Bu durumu Ernest Cassirer şu harika sözleriyle özetlemektedir: “Modern çağda tabiat dilsizleşmiştir. O artık insanla konuşmuyor. Kendisini ebedi bir sonsuzluğa adanmış münzevi bir derviş gibi modern insanın trajedisini seyrediyor.” (Armağan, 1997:24)

İşte bütün bunların bir sonucu olan modern kentde ve kentleşmede, toplum yapısında örgütlenme, işbölümü ve uzmanlaşma; insan davranış ve ilişkilerinde de yeni zihniyet ve konumlanışlara sebep olan bir süreç olarak kentleşme, sadece kırsal kesimlerden göç edenleri değil, aynı zamanda o kentin kendine has olan yerleşik kültürünü de etkilemekte ve onları dönüştürmektedir. Bu bağlamda gözden kaçırılmaması gereken şey, kentleşmenin beraberinde getirdiği bu değişimin boyutları ve sebep olduğu sonuçlar bütün toplumları aynı

şekilde determine etmemektedir. Her toplum birbirinden farklı toplumsal ve tarihi tecrübelerle sahip olduğundan dolayı kentleşme tarzı ve onun etkilediği sosyal yapı farklı biçimlerde etkilenmekte ve dönüşmektedir.

Bu bağlamda ekonomik ve kültürel kurumsallaşması beraber süreçlerle birlikte ilerleyen toplumlarla, Türkiye'deki yaşanan etkisi, hatta Türkiye'de bir bölgeden diğerine, bir kentten diğer şehre göre farklılıklar gösterir, bundan dolayı da aynı değildir. Çünkü Türkiye'nin kentleşmesi; Cumhuriyet'le birlikte köklü yapısal değişikliklerle, özellikle 1950'li yıllardan sonra artan kentleşme, sanayileşme ve modernleşme süreçlerine bağlı olarak hızlı bir değişim ve dönüşüm içerisinde bulunmaktadır. Bu süreçte kırsal yerleşimlerin birtakım nedenlere bağlı iticiliği, kentlerdeki bir takım imkân ve fırsatların çekiciliği ile o dönemlerde yaşanan bir takım ekonomik ve siyasal gelişmelere bağlı olarak, kentlere yoğun bir nüfus akını meydana getirmiştir. Bu dönemdeki Türkiye kentleri bu aşırı göç sonucu ortaya çıkacak ihtiyaçlara cevap verme özelliğine hem fiziksel hem de alt yapı ve üst yapı imkânları bakımından yetersiz olmasından dolayı çarpık, düzensiz ve dengesiz bir kentleşmeye neden olmuştur. Bu çarpık kentleşmenin sonucunda sağlıksız konut stokları olan gecekondular ortaya çıkmıştır. Aynı zamanda bu göçler bölgesel dengesizliğe de neden olmuştur. Buna bağlı olarak da çeşitli coğrafi bölgeler arasında hem büyük kentlerin dağılışı hem de genel anlamda kentleşme süreçleri ve kentleşme hızı bakımından farklar ortaya çıkmıştır. Bu hızlı içgöç aynı zamanda istihdamı da olumsuz yönde etkilemiş, birçok kişinin işsiz kalmasına veya marjinal işler olarak kabul edilen işlerde çalışmalarına neden olmuş, bu da kentleşme ve kentlileşme süreçlerini olumsuz yönde etkilemiştir. Çünkü geleceğini göremeyen bireyler kente olumlu yaklaşmamakta, orada eğreti durmakta, kenti ve değerlerini benimsememekte, hatta sapkın davranışlarda bulunabilmektedir. Kısacası bireylerin kentle bütünleşmesi, kentlileşmesi olumsuz yönde etkilenmiştir.

Bu bağlamda bürokratik ve yüzeysel kent ilişkileri ile farklılaşmış ekonomik ve kültürel yapı içerisinde dindarlığın boyutlarında da değişim, dönüşüm ve çeşitlenmeler görülmekte, kentleşmeye bağlı olarak bir yandan modernleşme, rasyonalizasyon, işbölümü ve kurumsallaşma, diğer taraftan hızlı kentleşmenin neden olduğu kültürel çatışmalar sonucunda dini hayatın boyutlarında ve geleneksel dindarlık kalıplarında değişimler, şüphe ve sarsıntılar ortaya çıkmaktadır. Sanayileşme, kentleşme ve rasyonalizasyon süreçlerinde, dinin toplumsal hayattaki etkilerinin aşamalı bir şekilde zayıflayarak kurumsal olarak zamanla ortadan kalkacağı düşüncesi, klasik dönem sosyolojisindeki temel argümanlardan birisiydi. Ancak durum klasik sosyologların ve onların takipçilerinin beklediği yönde gerçekleşmemiş, din bütün zamanlarda varlığını farklı boyutlarla sürdürmeye devam etmiştir. Günay'ın tespiti dinin bugünkü sosyal gerçekliği

yanıttması bakımından oldukça işlevseldir. Günay; modern çevrelerde ve genç kuşaklar arasındaki dine karşı ilgisizlik şeklinde ortaya çıkan duruma bakarak, sanayileşme, kentleşme ve modernleşmenin artmasına koşut olarak dinin de toplum içerisinde önemini yitireceği hatta giderek ortadan kalkacağını beklemenin yanlışlığını ifade ettikten sonra bu durumun tam aksine, toplum ilerleyip modernleştikçe ve çeşitli kültür unsurları aralarında uyumlu bir şekilde bütünleştikçe, dinin kendi öz alanına çekilip derinleşen, bilgisizlik, şekilcilik ve geleneksellikten sıyrılan ve özelliklerle zenginleşen dini inanca duyulan ihtiyacın artacağını ve toplum yaşantısı içindeki görevinin önemini artacağını belirtmekte, yine devamla, yaşanan halihazırdaki durumun, geleneksel yapıdan modern yapıya yönelen toplumlarda dinin geçirmekte olduğu sarsıntının, sanayileşme, modernleşme ve kentleşme öncesi oturduğu toplumsal zeminden ayrılarak yeni ve modern bir toplum düzeni, kültür ve medeniyet biçimine uyumu problemi (Günay, 1999:284-285), olduğu tespitlerinde bulunmaktadır.

Araştırmamızda bir toplumsal değişme süreci olarak kentleşme ile dini hayat arasındaki etkileşim Kocaeli örneği çerçevesinde incelenmiştir. Türkiye'deki hızlı kentleşme sürecinin genel niteliklerini taşıyan Kocaeli, sanayileşme özelliği ile ülkemizin diğer illerinden farklı bir konuma sahiptir. Kocaeli coğrafi ve stratejik yapısından dolayı ilk çağlardan beridir ilgi odağı olan bir kentdir. Tarihi bilgi ve belgelere göre; M.Ö. III. Yüzyılda Bitinlerin kurduğu Nikomedeia, (İzmit) M.S. IV. Yüzyılın başlarında 100.000'i aşan nüfusuyla dünyanın dördüncü büyük kentiydi. Ancak Konstantinopol'ün Doğu Roma İmparatorluğunun başkenti olmasıyla Nikomedeia, eski ihtişamını yitirmiştir (Türkiye İller Ans., c.2, 2005:185).

Ancak böyle değerlendirilse bile Kocaeli tarihin her döneminde bir sanayi ve ticaret kenti olmuştur. Mesela, Osmanlı döneminde ilk Çuha fabrikasının kurulduğu, daha sonraları çeşitli dokumacılık işlerinin yapıldığı fabrika ve atölyelerin yer aldığı, yine sahil kasabası olmasından dolayı liman ticareti ve gemi inşası için birçok tersanenin faaliyet gösterdiği bir yerdi.

Bugün de İstanbul'dan sonra Türkiye'nin ikinci büyük sanayi kentidir. Sanayisinin gelişmiş olması, buna bağlı olarak iş imkanlarının artmasına neden olmakta ve Kocaeliyi ayrı bir cazibe merkezi haline getirmektedir. Bu iş bulma imkânlarının fazlalığından dolayı yoğun göç alan bir kenttir. Araştırmamızda örneklem evrenimizi oluşturan işçiler bundan dolayı ilgimizi çekmiştir. İşçileri seçmemizdeki temel etken, Marx'ın teorisinde çok önemli bir işleve sahip olan işçilerin, sosyalist devrimi yapacak tek sınıf olarak görülmesi, yine onların işçi haklarını elde etmek için sendika vb. kurumlarla toplumun diğer katmanlarına göre daha fazla ilişki halinde olduğundan ötürü daha yüksek oranda politize olacağı ve bunlara bağlı olarak da işçilerde dindarlığın zayıflayarak ortadan kalkacağı yönündeki kanaattir. Biz bu kanaate karşı ana sayıltımız olarak; her ne

kadar işçilerle ilgili böyle bir düşünce varsa da incelediğimiz evren Kocaeli şehri olması yani bir Doğu ve İslam şehri özelliği taşımasından dolayı Batıdaki genel kentleşme sürecinin taşıdığı özelliklerden farklı özellikler taşımaktadır. Bu bağlamda Batı tipi kentlerin yaşadığı süreçler aynen yaşanmamakta, toplumsal ve dini bakımdan Türk toplumu ve İslam dinin kültürel değer ve normlarından etkilenmektedir. Sanayileşme sekülerleşmenin sosyolojik odaklarından biri olarak bilinmekte, bundan dolayı da işçi sınıfı dindarlık bakımından özel bir karakter arz etmekte ve din eğitiminden uzak olmakla birlikte meydana gelen dini boşluk kentleşmenin getirdiği süreçleri tersine çeviren cemaatleşme ve dindarlaşma arayışları kapsamında ya dini cemaatlere bağlılıkla ya da kitle iletişim araçları vb'nin sunduğu dini sosyalleşme süreciyle doldurulmaktadır. İşçiler dinle ilişkilerini ve dindarlıklarını farkı süreçler ve boyutlarda koruyup devam ettireceklerdir.

Bu sayıltımız araştırmamızdan elde ettiğimiz bulgularla doğrulanmıştır. Düşünülenin çok ötesinde işçilerimizin dindar olduklarını göstermiştir. Çeşitli boyutlarıyla incelediğimiz kentleşme ve din ilişkisiyle ilgili olarak; deneklerimizin %69,6'sı kendilerini "Dindar", %16,9'u "Oldukça Dindar", %9,2'si "Dinle İlgisi Az" ve % 3,4'ü "Çok Dindar" olarak tanımlamaktadırlar. Ancak burada hemen belirtelim ki, kendilerini "dinle ilgisi az" olarak tanımlayan deneklerimizin bile dini inanç ve pratikleri yerine getirmede oldukça yüksek oranlara sahip oldukları gözlenmiştir. Burada dikkat çeken bir diğer husus; deneklerimiz kendilerini dindarlık bakımından yukarıdaki gibi tanımlarlarken, ailelerinin dindarlık bakımından kendilerinden daha fazla dindar olduklarını belirtmeleridir. Bunda kentleşmeye bağlı olarak göçmenlerin ikinci kuşak çocuklarının dini yaşantılarındaki azalmaya bağlı bir tanımlama yaptıklarını düşünmekteyiz. Bir başka önemli tespit ise aile yapısının çocuğun dindarlığı üzerindeki etkisidir. Örneğin, ailesini "dinle ilgisi az" şeklinde tanımlayan katılımcımızın kendisini de öyle tanımlıyor olması veya tersi de aynen görülmektedir.

Dinin ifade ettiği anlam bakımından işçilerimiz, İslam Kelamcılarının din tarifindeki haliyle bir dini inanca sahip oldukları görülmektedir. Katılımcılarımızın %94,9'u "Din Allah tarafından konulmuş bir dünya ve ahiret nizamıdır" görüşünü benimsemektedirler. Yine dinin, katılımcılarımızın özel hayatlarında önemli bir yere sahip olduğunu görmekteyiz. Katılımcılarımızın %95,4'ü "Din toplum hayatı için önemlidir" derken %91,6'sı da "Din özel hayatımda önemli bir yere sahiptir" demektedir.

Dinin teorik ifadesi olan inançlar konusunda da deneklerimizin %99,4 oranında inanç esaslarına inandıklarını görmekteyiz. Cinsiyet değişkenine göre erkek deneklerin %98'i, kadın deneklerin de %98,9'u inanç esaslarına kesin bir şekilde inandıklarını belirtmektedirler. İnanmadığını belirtenler ise sadece %0,4 oranına sahiptir. Yine daha önce yapılmış çalışmalarda da ortaya konul-

muş olan ve bizim de alt sayılıtlarımız olan; “Ülkemizde yas ilerledikçe sosyal hayatta dine önem vermenin arttığına” dair bulgu bizim çalışmamızda da doğrulanmıştır. Yine “Kırsal kökenli insanların kentlerde doğup büyüyenlere oranla daha dindar olurlar” yargısı da doğrulanmaktadır. Ayrıca “Eğitim seviyesi ile dindarlık arasında ters bir orantı vardır. Eğitim seviyesi yükseldikçe dinin bireyin hayatındaki yeri azalır” yargısının da doğrulandığını görmekteyiz.

Ancak şunu söyleyelim ki, yukarıda söylediğimiz yargılar bizim çalışmamızda da doğrulandı derken, çok büyük farklılıklar görülmediğini, çoğu noktada da bu farklılığın ortadan kaybolduğunu görmekteyiz.

Dinin pratik ifadesi olan ibadetlerde Türkiye genelindekine benzer bir durum görmekteyiz. Namaz, Oruç gibi bedeni ibadetleri yapmada erkeklerin kadınlardan daha yüksek oranlara sahip oldukları görüldü. Ancak kadınların da ramazan dışında oruç tutma ile Kur’an-ı Kerim okumada erkeklerden önde oldukları görülmektedir. Bu da bize “Kadınlar dinin dua vb. ritüelleri yerine getirmeye daha istekli” olduklarıyla ilgili yargıyı hatırlatmaktadır. Malî ibadetlerde erkeklerin kadınlara oranla daha önde yer aldığı görülmektedir. Bunun nedeninin, ülkemizdeki kadınların birçoğunda olduğu gibi bu tür ibadetleri kadınlar adına erkeklerin yapmasının yanı sıra, kadınların ekonomik güç bakımından erkeklerden daha az ekonomik bağımsızlığa sahip olmalarının da etkili olduğunu düşünmekteyiz. Zekât, Fitre ve Kurban gibi malî ibadetlerde kendilerini üst gelir grubu olarak tanımlayan katılımcılarımızın yüksek oranlarda ibadetleri yerine getirdiklerini belirtirlerken, Hac konusunda en düşük orana sahip olmaları ilginçtir. Bunda üst gelir grubundakilerin yerine getiremedikleri ibadetleri mali ibadetler vasıtasıyla yerine getirerek manen rahatlama isteklerinden kaynaklanabileceğini düşündürmektedir. Erkeklerin %73,7’si Cuma namazı kıldıklarını belirtirken, %57,8’i Teravih namazı kıldıklarını, %81,9’u da Bayram namazlarını kıldıklarını belirtmektedir. Nafile ibadet etme oranı %29 iken, mübarek gün ve gecelerde ibadet etme oranı erkeklerde %77,5, kadınlarda da %78,8 gibi bir orana çıkmaktadır. Bu da bize Kocaeli’de mübarek gün ve gecelerin dikkate alınarak o günlere ait özel ibadetleri yerine getirme noktasında katılımcılarımızın gayret sarf ettiklerini göstermektedir. Kur’an-ı Kerim okurken deneklerimizin %63,6’sı Arapça orijinal metinden okuduklarını, %13.0’ü de Latin harfleriyle basılmış halinden okuduklarını belirtmektedir. Latin harfleriyle yazılmış halinden okuduklarını söyleyenlerin birçoğu ise Arapça okumayı bilmediğinden dolayı bu şekilde okuduğunu söylemektedir. Bu durum medyada zaman zaman gündeme getirilen “Türkçe ibadet” konusunda halkımızın böyle bir talebi olmadığını göstermesi bakımından anlamlıdır.

Dinin sosyolojik ifadesi olan dini gruplar, dinin etkileme boyutuyla ilgili olarak da; katılımcılarımızın dindarlıklarını sürdürmede halk dindarlığının etkili

olduğunu evliyalari dini otorite olarak kabul etmeyle ilgili sorumluzdan anlamaktayiz. %49,2 evliyalari dini otorite olarak kabul etmektedir. Ancak %21,4 oranındaki katilimcinin da evliyalari dini otorite olarak gormemesi katilimcilarimiz arasinda kitabi dindarligin, yani rasyonalize edilmiş dini inançların kabul gördüğünü göstermesi bakımından etkilidir. Burada dikkat çeken husus ise halk dindarlığı, özellikle evliya konusunda yapılan başka çalışmalarda kanınlar daha yüksek oranlara sahipken bizim çalışmamızda erkeklerin bu konuya daha ilgili oldukları görülmektedir. Bunun sebebi olarak da kadın deneklerimizin iş hayatı içerisinde ve eğitim seviyelerinin yüksek olması bir kısım ibadetlerde ve bazı hususlarda erkeklerden daha az dindar görüntüsü vermektedir. Erkek deneklerimiz ise çoğunluğu işçi olduğundan dolayı yüksek okul mezunu sayısı oldukça az. Buna bağlı olarak da geleneksel dindarlık formlarına kadınlardan daha yüksek oranda sahipler.

Tarikat ve cemaatlerle ilgili katilimcılarımızın tarikatlar konusunda çekinçeli davrandıkları, dini cemaatlere ise daha yakın olduklarını gördük. Bunun nedeni olarak tarikatların resmi söylem ile eğitimde yer alan biçimiyle olumsuz karakterli olarak anlatılmasının etkili olduğunu düşünmekteyiz. Dini cemaatlerle ilgili olumlu yaklaşımlarının temelinde ise kentleşme sürecinde kente gelenlerin iş, barınma, sosyal dayanışma çevresi sağlama ve dini bilgilendirme gibi himayeci özelliğinin etkili olmasının yanında, dini cemaatlerin ulaşılabilirliğinin kolay olması ve dini cemaatlerin tarikatlara nazaran daha seküler bir özellik arz etmesinin önemli olduğunu düşünmekteyiz.

Dinin hayatı etkilemesiyle ilgili olarak sorduğumuz bir kısım sorulara katilimcılarımızın yüksek oranlarda dini etkiyi gösterir mahiyetteki cevapları öne çıkmaktadır. Mesela, resmi nikahın yanı sıra dini nikahın bir gereklilik olduğunu düşünenlerin oranı %90,1'dir. Evlilik öncesi cinsel birlikteliğin uygun olmadığını düşünenlerin oranı %88,4'tür. Anne babanın çocuğuna din eğitimi vermesinin bir zorunluluk olduğunu düşünenlerin oranı %96,9'dur. Kürtajın uygun olmadığını düşünenlerin oranı %78,8'dir. Başörtüsünün dini bir gereklilik olduğunu düşünenlerin oranı %79,5'tir. Ahlakla ilgili olarak sorduğumuz sorularda da katilimcılarımızın verdiği cevaplarda dinin etkilerini görmek mümkün. Mesela, "Nasıl kazandığın değil, ne kadar kazandığın önemlidir" yargısına katilimcılarımızın %93,0 katılmamaktadır. Bunu test etmek için sorduğumuz, "Helal kazanç kişinin kendi elinin emeğiyle kazandığıdır" yargısına katılanların oranı %95,4'tür. Yine "İşlerimi kolayca halledebilmek için rüşvet verebilirim" yargısına %82,4'ü hiçbir zaman vermeyeceğini söylemişlerdir.

Dinin boyutlarıyla ilgili olarak yaptığımız değerlendirmelerden ortaya çıkan sonuç Kocaeli'deki kenti temsil yeteneğine sahip örneklem grubumuzu oluşturan işçilerin çeşitli boyutlarda dindarlıklarını, daha önce yapılmış ben-

zer çalışmalardakinden bazı noktalarda daha yüksek oranlarda sürdürdüklerini görmekteyiz. Ayrıca dindarlıklarında rasyonel İslam'ın daha (bilinçli dindarlık) yüksek olduğu görülmektedir.

Deneklerimizin kent(li)leşme ile ilgili tutumlarına bakıldığında;

Kentleşmenin temel göstergelerinden biri olarak görülen geliş çevresiyle ilişki bakımından katılımcılarımızın %19,3'ü yılda birden kez gittiğini, %17,8'i iki-üç yılda bir, %15,9'u yılda bir cevabını verirken hiç gitmem diyenlerin oranı %15,2'dir. Bu veriler katılımcılarımızın büyük çoğunluğunun geliş çevresiyle ilişkisini yavaşlattığını bunun da kent(li)leşme noktasında olumlu bir etki olduğunu görmekteyiz.

Katılımcılarımızın kentli bireyler olduğunun göstergelerinden biri de geleneksel göçlerden farklı karakterler sergilemeleridir. 1950'ler ve sonrasındaki göçlerde, göçmenler gittikleri kentte onları himaye edebilecek akraba ve hemşehri ararken, bizim çalışmamızda hemşehrilik bağlarına dayalı göçün neredeyse ortadan kalktığını görmekteyiz. Şimdiki göçlerin ise göç literatüründe "nitelikli göç" olarak adlandırılan işinden dolayı (tayin) kendi veya çocuğunun eğitimi gibi nedenlerle göç ettiklerini görmekteyiz.

Ancak burada katılımcılarımızın ailece en çok görüşülen kimseler olarak %77,3 oranında akrabalarıyla görüştiklerini söylerlerken, borç para alışverişinde aile %1,7 ile son sıralarda yer almaktadır. Ekonomik aile dayanışmasının yerini arkadaşlar ile bankaların aldığını görmekteyiz.

Katılımcılarımızın kent(li)leşme durumlarına baktığımızda; kentsel değerlere sahip ve kentli bireyler olduğu görülmektedir. Katılımcılarımızın %67,2'si kendini kentli gördüğünü, %20,5 kısmen kentli olarak görürken, %8,9'u kentli olarak görmemektedir. Kısmen kentli görenleri kent(li)leşme konusunda önemli bir adım atmış, ancak kentle bütünleşmesini engelleyen, kentsel imkân ve faaliyetlerden yeteri derecede pay almıyor olmalarından kaynaklandığını, bunun da kısa zamanda aşılabileceğini düşünmekteyiz. Bu bağlamda kentlilik bilinci, yaşadığı kenti benimsemeyle yakından ilgili olan bir durum olduğundan katılımcılarımıza kendilerini nereli hissettikleriyle ilgili sorumuza katılımcılarımızın %48,8'i Kocaeli'li cevabını verirken %25,1'i doğdukları memleketle kendilerini özdeşleştirmektedir.

Boş zaman faaliyetleri de önemli kent(li)leşme göstergelerinden biri olduğundan dolayı katılımcılarımıza bu konuyla ilgili sorduğumuz soruya %46,5'i arkadaşlarıyla bir araya gelirim, %28,2'si Kur'an-ı Kerim ve Dini kitaplar okurum, %20,2 AVM'lerde alışveriş yaparım, %19,2'si Park, bahçe ve yeşil alanlarda otururum, %16,9'u Spor yaparım, %15,2'si farklı kitaplar okurum, %14,5'i internette surf yaparım, %13,0'ü Müzik dinlerim, %12,8'i Nafile ibadet yaparım ve

%11,3'ü Sinema ve tiyatroya giderim cevabını vermişlerdir. Deneklerimizin boş zamanlarında arkadaşlarını tercih etmeleri, bugün insanların ve uzmanların yakındığı yüz yüze ilişkilerden kaçarak sanal arkadaşlık kurulması noktasında insani ilişkileri sürdürmede istekli olduklarını göstermesi sevindiricidir.

Ülkemizde ve kentimizde önemli bir boş zaman geçirme faaliyeti TV izlemektir. Katılımcılarımızın çoğunluğu TV izlediğini söylerken sadece %0,5'inin TV izlemem demesi bu faaliyetin boyutlarını göstermesi bakımından önemlidir.

Bireylerin kendilerini nasıl gördüklerinin önemli bir göstergesi, kendilerini neyle tanımladıklarıdır. Çünkü kimlik bireylerin hayatında çok önemlidir. Bu konuda deneklerimizin %67,2'si Müslüman-Türk, %32,8'i Türk-Müslüman ve %32,5'i İslamcı olarak tanımlamaktadır. Verilerden anlaşılacağı gibi katılımcıların çoğunluğu kendini inandığı din ve milliyeti ekseninde tanımlamayı uygun görmektedir. Yani katılımcılarımızın çoğu Türk-İslam sentezci bir yaklaşıma sahiptir.

Yine katılımcılarımızın uluslararası güncel siyasal olaylara duyarlı olduklarını görmekteyiz. Türkiye hangi uluslararası örgütte yer almalı sorumuza katılımcılarımızın %35,2'i hiçbirine girmemeli hepsiyle iyi ilişkilerde bulunmalı derken, %27,7'si İslam ülkeleriyle, %21,4'ü de Avrupa Birliğine üye olmalı demektedir.

Tüm zamanlarda önemli bir yere sahip olan hayatı anlamlandıran unsurlar konusunda katılımcılarımıza yönelttiğimiz sorumuza katılımcılarımızın %96,9'u aile, %80,5'i Din/inanç/ibadet derken, %42,2'si de eş/sevgili %21,4'ü eğitim, %21,0'i bir ideal uğruna mücadele etmek cevabını vermişlerdir. Bu cevaplar çağdaş din sosyologlarının bir kabulü olan "modern zamanlarda dinden boşalan manevi alanı ailenin doldurduğu" kabulünü de doğrulamaktadır.

Kentleşme ve din ilişkisi oldukça fazla etkenin rol oynadığı girift bir konu olduğundan dolayı bu koskoca deryada bir damla konumunda olan çalışmamızda işçilerin kentleşmesi ve dindarlık ilişkilerini incelemeye çalıştık. Bizden sonraki çalışmalarda daha farklı boyutlar ele alınarak incelenirse alana bir katkıda o yapmış olacaktır. Bu çalışmamızla; bilime, ülkemize ve alanımıza katkıda bulunabiliysek kendimizi mutlu ve bahtiyar addedeceğiz.

Notlar

(*) Yrd. Doç. Dr., Celal Bayar Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

- 1 Bu konuyla ilgili ilk çalışmalar için Bkz. Günay, Ünver, *Erzurum ve Çevre Köylerinde Dini Hayat*, Erzurum Kitaplığı Yay., İstanbul, 1999, Köktaş, M. Emin, *Türkiye'de Dini Hayat*, İşaret Yay., İstanbul, 1993, Günay, Ünver, *Küre'de Dini ve Sosyal Hayat*, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum,19, Türkdoğan, Orhan, *Beşikdüzü ve Dursunbey Bölge Monografileri*, Erzurum, 1971.

Kaynaklar

- Acquiviva, S. Sabina, *Der Untergang des Heiligen in der Industriellen Gesellschaft*, Ludgerus Verlag, Essen, 1964.
- Akyüz, Niyazi, *Gecekondularda Dini Hayat ve Kentleşme*, Gündüz Eğitim ve Yayıncılık, Ankara, 2007.
- Armağan, Mustafa, *Kent Ey Kent*, İstanbul: İz Yay., 1997.
- Arslantürk, Zeki, Amman, M. Tayfun, *Sosyoloji*, Kaknüs Yay., İstanbul, 2000.
- Arslantürk, Zeki, *Sosyal Bilimciler İçin Araştırma Metod ve Teknikleri*, Çamlıca Yay., İstanbul, 2004.
- Bal, Hüseyin, *Kent Sosyolojisi*, Fakülte Kitabevi, Isparta, 2002.
- Berger, Peter, *Dinin Sosyal Gerçekliği*, çev. Ali Coşkun, İnsan Yay., İstanbul, 1993.
- Bilgiseven, Amiran Kurtkan, *Sosyal İlimler Metodolojisi*, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1989.
- Bookchin, Murray, *Ekolojik Bir Topluma Doğru*, Çev. Abdullah Yılmaz, Ayrıntı Yay. İstanbul, 1996.
- Bookchin, Murray, *Kentsiz Kentleşme*, Çev. Burak Özyakın, Ayrıntı Yay. İstanbul, 1999.
- Büyüköztürk, Şener ve diğerleri, *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*, Pegem Akademi Yay., Ankara, 2008.
- Büyüköztürk, Şener, *Sosyal Bilimler İçin Veri Analizi El Kitabı*, PegemA Yay., Ankara, 2007.
- Ercan Tatlıdil, *Kent Kültürü ve Boş Zaman Değerlendirme*, *Güncel Sosyolojik Gelişmeler*, Sosyoloji Derneği Yay., Ankara, 1994.
- Günay, Ünver, "Max Weber'in Din Sosyolojisindeki Yeri ve Önemi", *EÜİFD*, sayı 5, Kayseri, 1988.
- Günay, Ünver, *Erzurum ve Çevre Köylerinde Dini Hayat*, Erzurum Kitaplığı Yay., İstanbul, 1999.
- Helle, Hans Jürgen, "Kentleşmiş İnsan", Çev. Zeynep Aygen, *Cogito*, Sayı 8 (yaz), İstanbul, 1996.
- Karasar, Niyazi, *Bilimsel Araştırma Yöntemi*, Yayl. Yay., Ankara, 1991.
- Keleş, Ruşen, *100 Soruda Türkiye'de Kentleşme, Kent ve Gecekondu*, Gerçek Yay, İstanbul, 1972.
- Kıray, Mübeccel, *Örgütlemeyen Kent (İzmir'de İş Hayatının Yapısı ve Yerleşme Düzeni)*, Sosyal Bilimler Derneği Yay. İstanbul, 1972.
- Lin, Nan, *Foundations of Social Research*, New York, 1976.
- Polama, M. Margaret, *Çağdaş Sosyoloji Kuramları*, çev. Hayriye Erbaş, Gündoğan Yay., Ankara, 1993.
- Roy, Oliver, *Siyasal İslam'ın İflası*, Çev. Cüneyt Akalın, Metis Yay., İstanbul, 1994.
- Sökmen, Polat, *Sosyoloji ve Kent*, Türk Sosyolojisi Dergisi, Nisan, Sayı 3, 1997.
- Tolan, Barlas, *Sosyoloji*, Adım Yayıncılık, Ankara, 1993.
- Türkiye İller Ansiklopedisi, Milliyet Yay., Cilt:2, İstanbul, 2005.
- Vergin, Nur, "Sosyal Değişme ve Dinsellikteki Artış", *Toplum ve Bilim*, Sayı 29/30, İletişim Yay., İstanbul.
- Wach, Joachim, *Din Sosyolojisine Giriş*, çev. Battal İnandı, AÜF Yay., Ankara, 1987.
- Weber, Max, *Kent*, çev. Musa Ceylan, Bakış Yayınları, İstanbul, 2003.
- www.koto.org.tr.

